

VALSTYBINIAI PERVERSMAI BALTIJOS ŠALYSE (1926 IR 1934 M.): PANAŠUMAI IR SKIRTUMAI

Zenonas Butkus

Profesorius, daktaras
Vilniaus universiteto Istorijos fakulteto dekanas
Tel. 268 72 81
El. paštas: zenonas.butkus@if.vu.lt

Įvadas

Valstybinio perversmo Lietuvoje 80-ies metų sukaktis nesukėlė nei ypač audringų, nei labai plačių mokslinių ar visuomeninių diskusijų, tad gali atrodyti, kad šis įvykis išsamiai ištirtas, visapusiškai įvertintas ir atidėtinai išanalizuotų, nebeaktualių faktų, išaiškintų temų lobyną. Tačiau tos sukakties proga vykusioje, kad ir negausioje, polemikoje išryškėjusios gana poliarizuotos nuomonės apie perversmą, jo vaidmenį Lietuvos istorijoje verčia manyti, jog tas atidėjimas galėtų būti per ankstyvas. Štai „Kultūros barų“ redakcijos surengtame pokalbyje 80 m. sešunio įvykio tema ieškota „pozityvių perversmo aspektų“ ir įrodinėta, kad jis suteikė valstybei stabilumo, pagyvino tautos integracinius procesus; neva lietuviai nemokėję gyventi be autoritarinio režimo ir jiems esant priešų apsuptyje perversmas buvęs „ganėtinai logiška išeitis“, nes nukreipęs valstybės raidą „tautos ugdymo kelio“¹. Kita vertus, buvo pabrėžta, jog negalima perversmininkų teisinti.

Visai nesutaikoma polemika įsiplieskė „Lietuvos aid“ puslapiuose tarp Gedimino Ilgūno ir

Viliaus Bražėno dalyvaujant Algirdui Pilveliui². Taip pat nėra vienodos nuomonės dėl 1926 m. ir šiandieninės situacijos Lietuvoje lyginimo. Minėtos „Kultūros barų“ diskusijos pabaigoje buvo pabrėžta, kad autoritarinio valdymo troškimas dabar atrodo „tamsuoliškas anachronizmas“, o štai Antanas Kulakauskas kai kuriose aštuonių dešimtmečių situacijose randa šiek tiek panašumo. „Veide“ jis rašo: „Ir tada nebuvo, ir dabar Lietuvoje nėra pakankamai daug žmonių, kurie būtų nuoširdžiai įsitikinę demokratijos pranašumu prieš visus kitus valdymo būdus.“³

Gal tas pranašumas labiau išryškėtų, jei 1926 m. perversmą Lietuvoje palygintume su panašiais perversmais, įvykusiais 1934 m. Latvijoje bei Estijoje, ir juos visus nagrinėtume kartu, taip pat jei pažiūrėtume, kaip savuosius perversmus vertina mūsų sąjungininkai ir artimiausi šiauriniai kaimynai. Tai ir mėginsime padaryti šiame straipsnyje.

² Ilgūnas G. Ar komunistai 1926 m. rengė valstybės perversmą? // Lietuvos aidas. 2006, gruodžio 14; Bražėnas V. Istorikų 1926 m. isterija // Ten pat, gruodžio 22; Pilvelis A. Ar buvo reikalinga 1926 m. gruodžio 17-oji? // Ten pat, gruodžio 18 ir kt.

³ Kulakauskas A. Kas bendra tarp 2006 ir 1926 m. Lietuvos // Veidas. 2006, gruodžio 21, Nr. 51.

¹ Kultūros barai. 2006, Nr. 12, p. 72–77.

Reikia pasakyti, kad apie Baltijos šalių perversmus nemažai rašyta, daug diskutuota, ypač gausu atsiminimų, neblogai išlikę kiti šaltiniai, plati ir istoriografija, bet ji dar menkai sintetinta. Šia tema nei Lietuvoje, nei Latvijoje, nei Estijoje neišleista nė vieno dokumentų rinkinio, nė vienos monografijos. Dėl to yra viešai apgalvestavę Latvijos istorikai⁴, nors kaip tik jie su monografija arčiausiai priartėjo prie savojo perversmo – žymus jų profesorius Aivaras Stranga 1998 m. išleido knygą, skirtą Latvijos socialdemokratams ir 1934 m. perversmui⁵. Čia nepaprastai detalai išanalizuotas vienos partijos vaidmuo ir jos požiūris į šį lemtingą įvykį, bet ne jis, o partija yra dėmesio centre. 1926 m. perversmas Lietuvoje kompaktiškai įvertintas visiems žinomame prof. Liudo Truskos veikale „Antanas Smetona ir jo laikai“ bei Gedimino Ilgūno, Alfonso Eidinto⁶ ir kitose bendresnėse studijose. Panaši, bet dar išsamesnė yra latvių išeivijos istoriko Edgardo Dunsdorfo monografija „Karlo Ulmanio gyvenimas“⁷. Taip pat detalai tas gyvenimas išanalizuotas K. Ulmaniui skirtoje jau pačioje Latvijoje išleistoje istoriko Indulio Ronio studijoje ir jo parengtame dokumentų rinkinyje⁸. Perversmas Estijoje įvertintas irgi bendresnėse Andres'o Kasekampo, Reino Marandi ir André Sahlströmo studijose⁹.

⁴ Žr. 20. Gadsimta Latvijas vēsture. Neatkarīgā valsts 1918–1940. Rīga, 2003, t. II, p. 583.

⁵ Stranga A. LSDSP un 1934. Gada 15. maija valsts apvērsums. Demokrātijas likteņi Latvijā. Rīga, 1998.

⁶ Ilgūnas G. Kazys Grinius. Vilnius, 2000; Eidintas A. Antanas Smetona. Vilnius, 1990 ir kt.

⁷ Dunsdorfs E. Kārļa Ulmaņa dzīve. Rīga, 1992.

⁸ Karlis Ulmanis trimdā un cietumā: Dokumenti un materiāli. Rīga, 1994.

⁹ Kasekamp A. The Radical Right in Interwar Estonia. London, 1999; to paties Das Päts-Regime in Estland 1934–1940 // Autoritäre Regime in Ostmitteleuropa 1919–1944. Mainz, 1995; Marandi R. Konstanti Päts ja Eesti Vabariigi lõpp 1940. aastal // Konstantin Pätsi tegevuset. Artiklite kogumik. Tallinn, 2002; Sahlström A. Unter blåsvara fäger. Den estniska konstitutionella krisiens verkningar i de finsk-estniska relationerna åren 1934–1938. Helsingi, 2000.

Specialių monografijų stygių gerokai kompensuoja ne tik bendresni darbai, bet ir gausūs straipsniai, skirti Baltijos šalių perversmams. Ir šiandien tebežavi nors ir trumpi, bet konceptualūs Zenono Ivinskio ir Algirdo Juliaus Greimo straipsniai¹⁰. Turbūt daugiausia ta tema rašęs Algimantas Kasparavičius yra stropiai analizavęs 1926 m. perversmo vidaus ir išorės aplinkybes, Algis Kasperavičius – to perversmo sovietinę istoriografiją, Raimundas Lopata – šio svarbaus įvykio kilmę, o Algirdas Jakubčionis, pateikęs neįvykusios istorijos konstravimo pavyzdį, įdomiai svarstė, kokia galėjo būti Lietuvos raida, išvengus perversmo¹¹. Iš Latvijos ir Estijos istoriografijos minėtini Ago Pajuro, Inesio Feldmanio, Ingvaro Butulio, Martinšo Virsio straipsniai¹². Ypač vertingas yra 2001 m. paskelbtas Antonijaus Zun-

¹⁰ Ivinskis Z. Aktualieji Lietuvos istorijos klausimai // Į Laisvę. 41 (1967); to paties Politinis nepriklausomas Lietuvos gyvenimas. Jo raida ir lūžiai // Atspaudas iš Šaltinio žurnalo 1968 m. Nr. 5, 6 ir 1969 m. Nr. 1–2, 3; Greimas A. J. Gruodžio 17 d. perversmas (Konkrečios analizės bandymas) // Darbas. 1957, Nr. 1.

¹¹ Kasparavičius A. SSRS ir 1926 metų perversmas Lietuvoje: diplomatija prieš demokratiją // Lietuvos istorijos metraštis. 1998 metai. Vilnius, 1999; to paties 1926-ųjų gruodžio 17-osios prielaidų eskizai // Naujasis židinys. 1994, Nr. 11; to paties Vakarų šalių požiūris į 1926 m. perversmą Lietuvoje // Istorija. Lietuvių aukštųjų mokyklų mokslo darbai. 1997, t. XXXVI; to paties Ursachen und Voraussetzungen des autoritären Regimes in Litauen // Autoritäre Regime in Ostmitteleuropa 1919–1944. Mainz, 1995; Kasparavičius A. 1926 metų perversmas ir tautininkų valdžia sovietinėje istoriografijoje // Lietuvos sovietinė istoriografija. Vilnius, 1999; Lopata R. Die Entstehung des autoritären Regimes in Litauen 1926. Voraussetzungen, Legitimierung, Konzeption // Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944. Herausgegeben von Erwing Oberländer... / Paderborn–München–Wien–Zürich, 2001; Jakubčionis A. Alternatyvus žvilgsnis į 1926-uosius metus // Kultūros barai. 1997, Nr. 6 (390).

¹² Pajuro A. Die „Legitimierung“ der Diktatur des Präsidenten Päts und die öffentliche Meinung in Estland // Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944. Paderborn–München–Wien–Zürich, 2001; Feldmanis I. Umgestaltungsprozesse im Rahmen des Ulmanis-Regimes in Lettland 1934–1940 // Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–

dos straipsnis, kuriame aptarta perversmo Latvijoje kritika ir šios šalies, ir užsienio istoriografijoje¹³.

Tačiau gausioje istoriografijoje perversmų tematika nepavyko aptikti nė vieno darbo, skirto specialiai Baltijos šalių perversmų palyginimui. Jie dažniausiai nagrinėjami izoliuotai arba apsiribojama viena kita pastaba dėl jų panašumo ar skirtumo. Tam tikrą išimtį galbūt sudaro dar 1972 m. išėjusi Piotro Losovskio knyga „Baltijos šalys kelyje nuo demokratijos iki diktatūros (1918–1934)“. Bet ir čia, vieną vertus, tyrimas nesukoncentruotas į perversmus, bet apima visą politinį procesą iki jų, aišku, imtinai, o, kitą vertus, tas procesas ne tiek lyginamas, kiek dėstomas lygia-grečiai ar integruotai. Žymus vokiečių istorikas Georgas fon Rauchas taip pat integruotai yra nagrinėjęs parlamentines Latvijos ir Estijos sistemas, o autoritarinius režimus – lietuvių išeivių istorikas Vytautas Vardys¹⁴. Kituose Baltijos šalių istorijos darbuose, kai bandoma lyginti, dėmesys daugiausia sutelkiamas ne į pačių perversmų, o po jų susiklosčiusių autoritarinių režimų panašumus ar skirtumus. Tiesa, kiek man žinoma, ir autoritarnių režimų Baltijos šalyse palyginimui nėra skirta specialaus darbo, pavyzdžiui, tokio kaip Jerzy'o Kochanowski's straipsnis, kuriame lyginami Lenkijos ir Vengrijos autoritarizmai¹⁵.

1944. Paderborn–München–Wien–Zürich, 2001; *Bulletis I. Autoritäre Ideologie und Praxis des Ulmanis-Regimes in Lettland 1934–1940 // Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944. Paderborn–München–Wien–Zürich, 2001; Virsis M. Apvērsuma priekšvakarā // Pretstatu cīņā: Latvija 1917–1950. Rīga, 1990.*

¹³ Zunda A. 1934. gada 15. maija valsts apvērsuma kritika Latvijas un ārzemju publikācijās // Latvijas vēsture. 2001, Nr. 3.

¹⁴ Rauch Georg von. Zur Krise des Parlamentarismus in Estland und Lettland in den 30er Jahren // Die Krise des Parlamentarismus in Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen. Marburg, 1967; Vardys V. The Rise Authoritarian Rulc in the Baltic States // The Baltic states in Peace and War 1917–1946. London, 1979, p. 65–81.

¹⁵ Kochanowski J. Horthy and Piłsudski – Vergleich

Kad ir ganėtina atskiros Lietuvos, Latvijos ir Estijos perversmų istoriografijos turi bendrų bruožų. Kiekvienoje iš jų išsiskiria trys bendriausi požiūriai. Panašiausiai perversmai vertinti šių šalių sovietinėje istoriografijoje – jie smerkti, net vadinti fašistiniais. Vis dėlto dogmatiškiausiai tuomet turbūt laikėsi Latvijos istorikai, o kiek „liberaliau“ – Estijos. Nemažai Baltijos šalių emigracijos veikėjų perversmus teisingo ar net vertino palankiai. Dalis jų buvo tiesiogiai ar bent idėjiškai susiję su autoritariniais režimais. Iš profesionalių tyrinėtojų, pateisinusių tokį režimą, aiškiai išsiskiria latvių istorikas Adolfas Šildē, parašęs vieną iš išsamiausių (beveik 800 psl.) tarpukario Latvijos istorijų¹⁶, kuri ne tik apimtimi, bet ir analizės gilumu gerokai lenkia Jono Švobos knygą „Seiminė ir Prezidentinė Lietuva“. Tam tikru pateisinimo recidyvu ar bent atgarsiu laikytume pastarojo meto kai kurių Latvijos istorikų reiškiama įsitikinimą, kad perversmas buvo neišvengiamas. Štai naujausias, daugiatomės XX a. Latvijos istorijos antrame tome, kurio apimtis 1022 psl. ir kuris išėjo 2003 m., taip ir teigiama, kad perversmas iš esmės buvo neišvengiamas, kadangi jį sąlygojo daugybė susipynusių vidaus ir išorės aplinkybių, kurios viena kitą dar papildė¹⁷. Tokio polinkio į determinizmą ar fatalizmą Lietuvos istoriografijoje lyg nėra. Tai rodytų ir minėtas A. Jakubčionio straipsnis, skirtas perversmo alternatyvoms.

Trečiasis požiūris būtų dabar vis labiau įsigalintis kritiškas, liberalios ar apskritai demokratinės pakraipos perversmų vertinimas. Kritiškiausias jis, veikiausiai, Latvijos istoriografijoje. Dar beveik prieš 40 m. Z. Ivinskis rašė, kad lat-

---

der autoritären Regime in Ungarn und Polen // Autoritäre Regime in Ostmittel- und Südosteuropa 1919–1944. Paderborn–München–Wien–Zürich, 2001.

¹⁶ Šilde Ā. Latvijas vēsture 1914–1940. [Stokholma], 1976.

¹⁷ 20. Gadsimta Latvijas vēsture. Neatkarīgā valsts 1918–1940, t. II, p. 585.

vių išeivija fundamentaliau „pervertina“ savo istoriją negu lietuvių išeivija. Jis vaizdingai sakė, jog nauja „latvių generacija Ulmanio biustą ne tik nuėmė nuo pjedestalo, bet sudaužė jį į šipuliukus“¹⁸. Ypatingą latvių kritiškumą paskatino ne tik sielojimasis dėl neišlaikyto valstybingumo, bet dar ir sielvartas dėl to, kad tūkstančiai Latvijos jaunuolių buvo suverbuoti į SS dalinius. O lietuviai bent tokio likimo išvengė. Be to, nepaprastai kritiškai K. Ulmanio veiksmus vertino jo politiniai priešininkai, išleidę emigracijoje atsiminimus. Tai pirmiausia socialdemokratai: buvęs užsienio reikalų ministras Feliksas Cielėnas ir Bruno Kalninis¹⁹. Net keltas klausimas dėl intymios K. Ulmanio orientacijos.

Vertindami pastarųjų metų Baltijos šalių istoriografiją irgi matome, kad kritiškiausias žodis sklinda iš Latvijos. Štai neseniai išėjusioje vieno tomo XX a. Latvijos istorijoje²⁰, išleistoje ir rusų, ir anglų kalbomis (abu variantai buvo viešai pristatyti Lietuvoje), rašoma, jog nebuvo jokių rimtų, objektyvių priežasčių perversmui. Giliausią ekonominę krizę 1934 m. pradžioje Latvija iš esmės jau buvo įveikusi, valdžia kontroliavo visas ekstremistines, antidemokratinės jėgas. Perversmo priežastis, – rašo šios knygos autoriai, – tai stambiausio politiko K. Ulmanio išdavystė, gerai parengtas, surežisuotas jo spektaklis, taip pat kitų politikų, jį sekusių, jam nesipriešinusių, bailumas ar bukumas²¹. Jau minėtas M. Virsis kėlė versiją, kad K. Ulmanis turėjo korupcinių ryšių, neiškių santykių su bankais

ir baimė, kad tai gali iškilti viešumon, stūmė jį perversman²². Kritiškumu latvius dabar lyg ir vejasi estų istorikai. Štai jaunas tyrinėtojas Mag-nusus Ilmjärvas, didelėje monografijoje įrodęs, kad perversmo organizatorius Konstantinas Pātsas finansiškai stipriai priklausė nuo Maskvos²³, buvo išrinktas Istorijos instituto direktoriumi ir jam už tokius darbus 2006 m. paskirta Estijos nacionalinė premija.

Kad Baltijos šalių perversmai istoriografijoje dar nėra tinkamai įvertinti, rodytų trejetas gal ir nereikšmingų, bet, manytume, simptomiskų netikslumų. Štai viename iš naujausių Vokietijos mokyklinių vadovėlių net specialioje spalvotoje Europos perversmų lentelėje puikuojasi įrašas, kad perversmas Lietuvoje įvyko 1924 m.²⁴ Galbūt lentelės sudarytojams pakišo koją noras atskirti, sinchronizuoti perversmus Baltijos šalyse visu dešimtmečiu. Taip pat sinchronija, tik jau nukreipta į Vokietiją, galėjo sugundyti žymų Baltijos regiono istorijos specialistą, dėščiusį Sorbonoje, Matti Klinge'ą teigti, kad 1933 m. Estijoje ir Latvijoje, kaip ir Vokietijoje, „įsigalėjo vienpartinė politinė sistema“²⁵. Storojoje Normano Davieso Europos istorijoje taip pat lentelėje nurodoma, kad diktatūra Lietuvoje prasidėjo 1929 m.²⁶ Čia, matyt, turėtas galvoje Augustino Voldemaro vyriausybės atstatydinimas, bet ne šis atstatydinimas, o perversmas yra gilesnis lūžis Lietuvos politinio proceso raidoje.

Perversmų bendrybės ir ypatumai

Istorija pritrūkusi perversmų. Ačiū Dievui, jų, atrodo, mažėja, bet praeityje jie smarkiai paveikė ar net lėmė atskirų valstybių, žemynų, netgi

¹⁸ *Ivinskis Z.* Politinis nepriklausomos Lietuvos gyvenimas. Jo raida ir lūžiai // *Atspaudas iš Šaltinio žurnalo...*, p. 3.

¹⁹ *Cielēns F.* Laikmetu mainā: Atmiņas un atziņas. 1–3 sēj. Lidingö, 1964; *Kalnīš B.* Latvijas sociāldemokrātijas piecdesmit gadi. Stokholma, 1956.

²⁰ *Žr. rec. Butkus Z.* Principingumo pavyzdys Pabaltijo šalių istorikams // *Kultūros barai*. 2005, Nr. 8–9, p. 24–29.

²¹ *История Латвии. XX век.* Рига, 2005, с. 157–164.

²² *Virsis M.* Min. veik., p. 176–180.

²³ *Žr. Ilmjärv M.* Hääletu Alistumine. Tallinn, 2004.
²⁴ *Geschichtsbuch Oberstufe.* Das 20. Jahrhundert. Bd. 2. Berlin, 1996, S. 100.

²⁵ *Klinge M.* Baltijos pasaulis. Vilnius, 1996, p. 146.

²⁶ *Davies N.* Europa istorija. Vilnius, 2002, p. 1314.

pasaulio raidą. 476 m. Odoakro perversmas Italijoje, galutinai sužlugdęs Vakarų Romos imperiją, užbaigė senovės istoriją ir pradėjo viduramžius. 1917 m. bolševikų perversmo padariniai ir šiandien nėra išnykę. Baltijos šalių valstybiniai perversmai, aišku, neturėjo pasaulinės reikšmės. Jie net neminimi prieš porą metų išėjusioje knygoje „Šimtas didžiųjų suokalbių ir perversmų“²⁷. Tik vienu sakiniu jie apibūdinti garsiojoje Charles'o Tilly'o monografijoje „Europos revoliucijos, 1492–1992“, kurioje vertintos ne vien revoliucijos, bet ir sukilimai bei perversmai, taip pat tik kelios pastraipos jiems skirtos žinomose sintetinėse Stepheno Lee bei Richardo Overy'o Europos diktatūrų studijose²⁸. Vis dėlto perversmai Baltijos valstybėse nulėmė autoritarinių režimų susiformavimą jose ir tiesiog padalijo jų istoriją laikotarpiu tarp dviejų pasaulinių karų į du etapus: demokratinį ir autoritarinį.

Perversmai ir jų padarinys – autoritariniai režimai bene būdingiausias XX a. pirmosios pusės Europos politinės istorijos bruožas. Ketvirtajame dešimtmetyje iš 29 Europos valstybių tik 12 išlaikė demokratinę santvarką, o iš 7 naujai susikūrusių ar atsikūrusių Vidurio Rytų Europos valstybių tokios liko tik dvi – Čekoslovakija ir Suomija. Perversmai vyko nevienodu metu. Latvija ir Estija demokratiją tarpukaryje išsaugojo (susilaikė nuo perversmų) 16 metų, dvigubai ilgiau negu Lietuva, kuri tikrą demokratiją puoselėjo tik 8 metus.

Visų trijų Baltijos šalių perversmai iš esmės buvo kariniai, galbūt Latvijoje ir Estijoje labiau kariniai politiniai. Anot socialdemokrato Stepono Kairio, perversmas Lietuvoje nebuvo

„socialinis maištas“, juo labiau tai pasakytina apie Latviją ir Estiją. Baltijos šalių komunistai buvo silpni ir tik gavę ypatingą, tiesioginę paramą iš Maskvos galėjo bandyti imti valdžią. Nors Kominternu aukščiausiųjų organų 1926 m. pabaigos dokumentai Rusijos Federacijos archyvuose gana įtartinais yra „išretinti“ arba neišlikę, bet, kaip įrodė A. Kasparavičius, komunistai Lietuvoje ėmėsi provokuoti savąjį pučą jau po perversmo²⁹. Perversmas nė vienoje iš Baltijos šalių iš esmės nekeitė socialinės ekonominės sanklodos.

Vis dėlto socialinės ir ekonominės aplinkybės, ūkiniai sunkumai sietini su perversmais Baltijos šalyse, ypač tai pasakytina apie Latviją ir Estiją, nes didžioji ekonominė krizė ar jos padariniai jose 1934 m. dar buvo stipriai jaučiami, o 1926 m. tos didžiosios krizės, atrodo, dar niekas nenumatė. Tačiau ir Lietuva 1925–1926 m. išgyveno lokalią ūkio krizę: smuko gamyba, mažėjo eksportas, daugėjo bedarbių, kapitalai bėgo iš Lietuvos³⁰. Iš dalies todėl kairiosios koalicijos vyriausybė, taupydama lėšas, ketino mažinti išlaidas kariuomenei, kurioje dėl to galėjo stiprėti nepasitenkinimas ir gundymasis perversmu. Vis dėlto šią krizę buvo sukėlę ne tiek bendri ekonominiai procesai, kiek Vokietijos protekcionizmo politika ir dažnai sąmoningas importo iš Lietuvos varžymas. Bet 1926 m. gegužės 5 d. Vokietijai ir Lietuvai pasikeitus ratifikacijomis dėl įdvių 1923 m. prekybos sutarties, abiejų šalių ūkiniai ryšiai kiek atsigavo, pirmiausia palengvėjo Lietuvos žemės ūkio produktų įvežimas į Vokietiją³¹. Nors kartu didėjo ir Vokietijai

²⁷ Сто великих заговоров и переворотов. Москва, 2004.

²⁸ Tilly Ch. European Revolutions, 1492–1992. Oxford UK & Cambridge USA, 1993, p. 223; Lee S. J. European dictatorships 1917–1945. London and New York, 2000, p. 272–274; Overy R. J. The inter-war crisis 1919–1939. London and New York, 1999, p. 58.

²⁹ Kasparavičius A. SSRS ir 1926 metų perversmas Lietuvoje: diplomatija prieš demokratiją // Lietuvos istorijos metraštis. 1998 metai, p. 150.

³⁰ Truska L. Antanas Smetona ir jo laikai, p. 157.

³¹ Daščioras B. Vokietijos agrarinio protekcionizmo politikos padariniai Lietuvai 1925–1928 m. // Istorija. Lietuvos TSR Aukštųjų mokyklų mokslo darbai. 1975, XV (2), p. 51–62.

jos eksportas bei jos kapitalo skverbimasis į Lietuvą, sudaręs vietinei pramonei konkurenciją, tie sunkumai neprilygo sekinantiems didžiosios ekonominės krizės padariniams.

Anatolis Lievenas yra rašęs, kad „perversmai Latvijoje ir Estijoje buvo sąlygoti ilgų politinių bei ekonominių krizių, kilusių iš dalies dėl pasaulinės ekonomikos depresijos“. O perversmas Lietuvoje, „priešingai, atrodo labiau susijęs su Lietuvos dešiniųjų bei karinių jėgų politiniu oportunizmu bei gilia antipatija demokratijai“³². Tos antipatijos, aišku, būta visur, bet apskritai pastabos idėjai pritartume. Nors, kaip minėta, dalis Latvijos istorikų neigia tiesioginį krizės ir perversmo ryšį, nors sakoma, kad demokratinė valdžia su krize visai neprastai dorojosi, išgyveno jos apogėjų 1931–1932 m., nekilo jokių rimtų, generalinių streikų, vis dėlto negalėtume visiškai išbraukti krizės iš bendriausių perversmo prielaidų. Juk vien Estija 1934 m. turėjo 32 tūkst. bedarbių, o prieš metus jos valiuta buvo nuvertinta 35%. Tas nuvertinimas padėjo išeiti iš krizės, bet sunkia našta užgulė gyventojus. Kažin ar kas suprato, kad krizės priežastys objektyvios. Daugeliui atrodė, jog demokratinė valdžia nesugeba ūkininkauti, yra nestabili, nepadeda paprastiems žmonėms ūkiškai išsilaikyti, todėl reikia „tvirtos rankos“. Perversmininkai šitokiomis nuotaikomis pasinaudojo, perversmas lyg tapo „prijaukintas“, nebuvo entuziazmo jam priešintis. Perfrazuodami A. J. Greimą galėtume pasakyti, kad perversmas buvo konservatyvios visuomenės dalies reakcija – sąmoninga ar nesąmoninga – į socialinius pavojus.

Nors trijų baltiškų perversmų pobūdis iš esmės yra vienodas, pati perversmo forma ar vykdyimo technika gerokai skiriasi. Galėtume sakyti, kad tikras perversmas įvyko tik Lietuvoje, kur

kariškiai nuvertė valdžią ir ją perdavė Smetonai su Voldemaru. O Estijoje ir Latvijoje jau esantys valdžioje žmonės tik stipriau joje ištvirtino. Štai Estijoje 1933 m. spalio 21 d. vienas žymiausių Estijos politikų, Nepriklausomybės kalvis K. Pātsas suformuoja jau penktąją savo vyriausybę ir netrukus, pats būdamas valdžioje, parengia perversmą, kurį 1934 m. kovo 12 d. kartu su generolu Johanu Laidoneriu įvykdo³³. Perversme aktyviai dalyvauja karinės mokyklos kursantai, kiti kariškiai, politinė policija, estų šauliai – „Kaitselijas“, šešiemis mėnesiams skelbiama karo padėtis, Laidoneris skiriamas vyriausiuoju kariuomenės vadu. Panašiai ir Latvijoje. Nepriklausomybės kūrėjas K. Ulmanis 1934 m. kovo 16 d. suformuoja jau septintąją savo vyriausybę ir beveik tuoj pat imasi organizuoti perversmą. Jį rengdamas, sustato savo patikimus žmones į svarbius postus, remiasi pirmiausia vadinamosiomis jėgos struktūromis, karo ir vidaus reikalų ministrais Janiu Baluodžiu bei Viliu Gulbiu, latvių šaulių – aizsargų vienu iš vadovų Alfredu Berziniu, pasitelkia Rygos igulos vadą, kitus sau artimus generolus ir naktį iš gegužės 15 į 16 dieną tiesiog per porą valandų sklandžiai perima visą valdžią, įveda karo padėtį³⁴. Perversmą Latvijoje dar galėtume pavadinti policiniu, nes daugiausia darbuojasi policija, vykdo perversmininkų užduotis, o kariuomenė ir aizsargai tik sudaro foną, išsidėsto reikalingose vietose.

Taigi Latvijoje ir Estijoje perversmą vykdo valdžioje esantys žmonės, bet tai, aišku, irgi yra perversmas, nes naudojant jėgą sulaužoma konstitucinė tvarka, suimami neįtinkantys žmonės, paleidžiami parlamentai, uždaromos partijos, varžoma spauda ir t. t.

³³ Toivo U. Raun. Estonia and the Estonians. California, 2001, p. 118–119.

³⁴ Plakans A. The Latvians A Short History. California, 1995, p. 133.

³² Lieven A. Pabaltijo revoliucija. Vilnius, 1995, p. 66.

Perversmai Estijojē ir Latvijojē įvyksta be aukų ir dar sklandžiau nei Lietuvoje, niekas rimtai nesipriešina, netgi nebando tai daryti. Opozicinių perversmui jėgų laikysenos simbolis yra Latvijos socialdemokratų lyderių parlamento pirmininko Paulio Kalninio ir jo sūnaus deputato Bruno Kalninio elgesys. Kai slaptoji policija atėjo jų suimti, sūnus Bruno Kalninis dar taisė rinkimų įstatymo projektą. Pasirodžius policijai, jis padėjo popierius į šalį, šovė iš pistoleto... į orą, o paskui ramiausiai pasidavė. Tai buvo vienintelis šūvis žūvant Latvijos demokratijai. Estijoje neiššauta iš viso, net tuščiai. Ypač pasyviai, lojaliai perversmininkams pasielgė tuometinis (trečiasis) Latvijos prezidentas Albertas Kvisis. Apie perversmą jis iš anksto, atrodo, nebuvo informuotas. Perversmo naktį, 2 val., jam apie tai pranešė pats perversmo vadovas K. Ulmanis, tam ir atvykęs pas prezidentą, kuris tuomet kartu su ankstesniu prezidentu Gustavu Zemgaliu lošė kortomis. Pagal Konstituciją prezidentas iš paskutiniųjų turėjo ginti demokratiją, be to, dar buvo Vyriausiasis kariuomenės vadas, tad privalėjo likviduoti pučą, tačiau kuo ramiausiai, be mažiausio protesto, sutiko su perversmu ir liko prezidentu iki kadencijos pabaigos – 1936 m. balandžio 11 d. Tiesa, jis buvo valstybės vadovas tik formaliai, o faktiškai valdė K. Ulmanis, kuris, pasibaigus A. Kvisio kadencijai, ir formaliai perėmė prezidento pareigas. Baigęs kadenciją, A. Kvisis gavo 60% prezidento algos dydžio pensiją (apie 1200 latų) ir dar įsigudrino tapti popieriaus fabriko direktoriumi, ir ėmė 2000 latų mėnesinę algą. Per Antrąjį pasaulinį karą A. Kvisis tapo kolaborantu – tarnavo hitlerininkų oficialiose valdžios struktūrose³⁵.

Taigi Latvijos prezidentas neparodė net tokio pasipriešinimo kaip Kazys Grinius.

³⁵ Trejis R. Prezidenti Latvijas valsts un ministru prezidenti (1918–1940). Rīga, 2004, p. 54–55.

Trijų šalių perversmininkų idėjos turėjo panašumą. Peikta demokratinė tvarka, abejota, ar sukurtas jos modelis atitinka tuometinę situaciją, susiklosčiusią Baltijos šalyse, smerktos partinės rietenos, akcentuoti išorės ir vidaus pavojai, reikalauta tautos vienybės. Pati autoritarizmo ideologija formavosi jau po perversmų. Nacionalistiniai šūkių, tokie kaip „Latvija latviams“, daugiau skalambyti Latvijoje, analogiškų šūkių Estijoje ir Lietuvoje buvo girdėti rečiau. Kitą vertus, Latvijoje taip pat radosi ir ryškesnių tarptautinio solidarumo pavyzdžiai. Vokiečių tautinei mažumai syki net buvo pavesta suformuoti vyriausybę, vokiečių mažumos veikėjas Paulius Schiemannas puoselėjo Baltijos vienybės idėją, ragino sukurti glaudžią Estijos ir Latvijos sąjungą³⁶. Įsisiautėjus Vokietijoje žydų persekiojimui, Latvija, prieš tai protestuodama, valstybiniu mastu, organizuotai 1933 m. pradėjo boikotuoti Vokietijos prekes³⁷. Aišku, ilgai tai negalėjo trukti, nes keršydama Vokietija griebėsi represijų, smarkiai apribojo importą iš Latvijos.

Valdžių sąrangos posvyris ir suomiškoji alternatyva

Bendriausia Baltijos šalių perversmus lengvinusi aplinkybė, manytume, glūdi jų demokratinės sistemos, susiformavusios po Pirmojo pasaulinio karo, gelmėse. Anot Normano Davieso, „demokratinė revoliucija“ Europoje tuomet tebuvo „miražas“³⁸. Kitas žymus to laikotarpio specialistas Alanas Tayloras yra pasakęs, kad demokratijos pergalė Europoje po Pirmojo pasaulinio karo pasirodė tik kaip „apgaulinga prošvaistė“³⁹. Galbūt visose Baltijos šalyse buvo

³⁶ Rauch Georg von. Geschichte der baltischen Staaten. München, 1977, S. 107.

³⁷ Socialdemokrats. 1933, liepos 9.

³⁸ Davies N. Europa istorija, p. 940.

³⁹ Taylor A. J. P. Nuo Sarajevo iki Potsdamo. Europa 1914–1945. Vilnius, 1994, p. 79.

pasirinkta ne visai joms geriausiai tinkanti, ne visai paranki, radikaliai demokratinė valdžių sąrangos konstrukcija, kurioje, taikant valdžių padalijimo principą, nebuvo kaip reikiant subalansuotos jų galios. Trumpai sakant, buvo su-reikšminti parlamentų įgaliojimai kitų valdžių nenaudai. Kaip pas mus įprasta teigti, išgalėjo seimokratija, o Latvijoje sakoma, kad ją valdė šimtas karalių, t. y. šimtas parlamento narių. Pagal trijų Baltijos šalių konstitucijas parlamentai turėjo neribotas teises formuoti, kontroliuoti ir atstatydinti vyriausybes, kurios dėl to buvo nestabilios ir keičiamos it kojines. Nuo konstituci-jų priėmimo iki valstybinių perversmų Latvijoje (1922–1934 m.) pasikeitė 15 vyriausybių, o Estijoje (1920–1934 m.) – net 21. Tuomet Latvijos vyriausybė vidutiniškai gyvuodavo 11 mėnesių, o Estijos dar trumpiau – tik 8 mėnesius ir 20 dienų. Perversmo išvakarėse vyriausybių kaita Estijoje dar tankėjo. 1932–1933 m. vyriausybės joje nebeišilaikydavo ilgiau kaip 6 mėnesius. Daugelis jų net dorai nepradėdavo darbo, jos bu-vo tarsi kokios parlamentinės komisijos. Visuo-menėje tai sukeldavo nestabilumo jausmą, imta iš viso abejoti parlamentinės sistemos veiksmingumu.

Ypač nesubalansuota atrodė Estijos valdžių sąranga, joje net nebuvo prezidento, Konstitu-cija jo ir nenumatė. Valstybės vadovo funkcijas atlikdavo premjeras, kuris vadintas valstybės seniūnu (riigivanem). Bet ir jis nebuvo savaran-kiška figūra, nes priklausė nuo parlamento, ku-ris bet kada galėjo pareikšti jam nepasitikėjimą. Valstybės seniūnas negalėjo paleisti parlamen-to, vetuoti įstatymų, kuriuos skelbdavo parla-mento prezidiumas⁴⁰. Nors Latvija ir Lietuva tu-rėjo prezidentus, bet jie irgi nebuvo stiprūs ir savarankiški, nes juos rinko parlamentai ir tik

trejiems metams. Latvijos prezidentas iš esmės net negalėjo vienas paleisti parlamento. Jam pa-reiškus tokį ketinimą, turėjo vykti referendumas, kurio metu piliečiai patvirtindavo arba atmes-davo prezidento sprendimą. Atmetimo atveju privalėjo atsistatydinti pats prezidentas, o parla-mentas galėjo dirbti toliau, išsirikęs naują pre-zidentą⁴¹.

Estijoje ir Latvijoje dar iki perversmų vyko konstitucijų reforma, mėginta pertvarkyti val-džių sąrangą. Būtent šių pertvarkymų metu ir kilo perversmai. 1933 m. spalio 14–16 dieną Es-tijoje įvyko trečiasis, bet pirmasis pergalingas re-ferendumas, kurio metu buvo priimta nauja kon-stitucija, įsigaliojusi 1934 m. sausio 24 d. Šioje konstitucijoje jau atsirado prezidentas, ir turin-tys nemažus įgaliojimus. Jį visuotiniuose rinki-muose turėjo rinkti piliečiai 5 metams ir jis jau galėjo vetuoti parlamento priimtus įstatymus bei paleisti patį parlamentą.

Bet prezidentą, vykdant naująją konstituciją, dar reikėjo išrinkti. Prasidėjo audringa rinkimų kampanija. Kandidatais tapo tuometinis prem-jejas K. Pātsas, generolas J. Laidoneris, socia-listas Augustas Rei bei Nepriklausomybės ka-ro dalyvių organizacijos, vadinamųjų vabsų (*vabadussoda*) vadas Andres'as Larka. Iš pra-džių atrodė, kad daugiausia galimybių laimėti turi K. Pātsas arba J. Laidoneris, bet gana neti-kėtai populiarumu juos ėmė smarkiai lenkti vab-sų lyderis A. Larka. Susidarius tokiai padėčiai, dar prieš rinkimus, bijodami pralaimėti, netekti valdžios, K. Pātsas su J. Laidoneriu ir įvykdė perversmą. Tad perversmas Estijoje buvo nu-kreiptas prieš neprognozuojamą, populistinį, kri-zės metais išpopuliarėjusį, gal net profašistinį vabsų sąjūdį, paprastai sakoma, prieš dešiniąsias jėgas. O Lietuvoje, kaip žinome, 1926 m. buvo nuversta kairiųjų koalicija.

⁴⁰ Žr. Конституция Эстонской Республики. Перевод С. М. Шиллинга. Таллинн, 1924, с. 11–20.

⁴¹ Latvijas Republikas Satversme. Rīga, 1998, p. 7–9.

Latvijoje daug kas vyko panašiai kaip Estijoje. Tik čia konstitucijos reformą rengė parlamentas. 1934 m. gegužės 4 ir 8 dieną dviem skaitymais jis pritarė naujai konstitucijai, kuri prezidentui suteikė nemažus įgaliojimus. Buvo numatyta, kad jį rinks piliečiai 5 metams, tik nenorėta jam suteikti teisės be apribojimų paleisti parlamentą. K. Ulmanio tokie pakeitimai netenkino. Gegužės 18 dieną parlamentas turėjo trečiuoju skaitymu galutinai patvirtinti konstituciją. Matyt, siekdamas šito išvengti, gegužės 15 dieną K. Ulmanis ir įvykdė perversmą. Aišku, motyvacija buvo kita. Aiškinta, kad perversmininkai gelbsti Latviją nuo kito perversmo, kurį rengia ekstremistinės, nacionalistinės, gal net profašistinės jėgos – Perkunkrustas ir šovinistiniai legionieriai, vadovaujami Vilio Ozuolo, tuomet ištremito į Estiją. Tad Latvijoje, kaip ir Estijoje, priešingai negu Lietuvoje, perversmas buvo nukreiptas prieš nacionalistines, kaip įprasta sakyti (gal netiksliai), kraštutines dešiniąsias jėgas. Vis daugiau Latvijos istorikų sako, kad tų jėgų įvardijimas tebuvo demagogija, išgalvota perversmo dingstis. Maža to, imama teigti, kad net aktyvus K. Ulmanio dalyvavimas svarstant konstitucijos projektą taip pat tebuvo perversmo rengimo priedanga, jo organizatorių stropiai surežisuotas spektaklis.

Ar perversmininkai išgelbėjo Latviją nuo tikrai ekstremistinių jėgų įsiviešpatavimo, ar gelbėjimo motyvas tebuvo dingstis – dar, manau, tikslintinas klausimas. Neabejotinai aišku, kad tiek K. Pätsą, tiek K. Ulmanį rengti perversmą paskatino nenumaldomas valdžios troškimas. Kai iškilo grėsmė ją prarasti, abu veikė ryžtingai, siekė autoritarinės valdžios, nesibodėdami panaudoti jėgą.

Kad trijose Baltijos šalyse buvo kita politinės raidos alternatyva, rodytų Suomijos pavyzdys. Su panašiais pavojais ji susidorojo neatsisakydama demokratijos. Komunistai veikė visose Baltijos

šalyse, kartu ir Suomijoje. Kaip tik joje mūšiai su bolševikais per 1918–1919 m. kovas buvo aršesni, kruvinesni negu Estijoje, Lietuvoje, o gal ir Latvijoje. Suomijos istorikai kovas su bolševikais vadina tikru pilietiniu karu. Jo metu žuvo per 10 tūkst. žmonių. Buvo įvykdyti 265 mirties nuosprendžiai⁴².

Komunistai Suomijoje išliko stipri jėga ir po pilietinio karo. Faktiškai komunistinė Suomijos socialistų darbo partija, patraukusi į savo pusę net „moterų sąjungą“, 1922 m. parlamente gavo 27 vietas ir panaudojo šį organą tik kaip priemonę revoliucinėms idėjoms skleisti. Ši partija, nors ir pakeitė pavadinimą, buvo teismo nutarimu panaikinta, o jos atstovai parlamente suminti ir įkalinti. Paskui Prezidentas paleido parlamentą, bet parlamentas toliau buvo renkamas ir jame komunistai 1924 m. vis vien dar gavo 18 vietų. Prisidengę įvairiais pavadinimais, komunistai šmirinėjo po Suomijos parlamentą visą trečiąjį dešimtmetį ir tik 1930 m. parlamentas, priėmęs specialią įstatymo pataisą, uždraudė jų veiklą visoje šalyje. Tačiau suomiai susidorojo su komunistais be jokio perversmo, demokratinėmis, legaliomis, teisinėmis priemonėmis.

Dar nespėjus Suomijai susitvarkyti su komunistais, jau 1929 m. kilo ekstremistinis, nevenkęs smurto Lapua sąjūdis⁴³, kuris buvo kaip Estijos vabsų, o gal ir analogiškų Latvijos organizacijų pavyzdys. Lapua veikėjai grobė žmones, pirmiausia komunistus, bet sykį pagrobė ir buvusį Suomijos prezidentą, konstitucijos kūrėją K. J. Stålbergą. Faktiškai 1930 m. jie sukėlė maištą (buvo įvykdyti 254 pagrobi-

⁴² Zetterberg S. Suomija po 1917 metų. Vilnius, 1993, p. 26.

⁴³ Siltala J. Die Lapua-Bewegung als Auslöser einer Krise im finnischen Regierungssystem // Autoritäre Regime in Ostmitteleuropa 1919–1944. Mainz, 1995, S. 83–94.

mai, pagrobietji kankinti – trys iš jų mirė)⁴⁴. Matyt, Italijos fašistų žygio į Romą pavyzdžiu net organizuotas „valstiečių žygis į Helsinkį“. Tačiau prezidento ir demokratijai ištikimų partijų pastangomis padėtis buvo stabilizuota⁴⁵. Vis dėlto 1932 m. maištas vėl kilo. Šįsyk labai ryžtingai veikė prezidentas Svinhufvuas, bet jis nesigriebė perversmo, o pareikalavo suimti maištininkų vadus ir juos teisti. Taip ir buvo pasielgta. Lapua sąjūdis buvo paskelbtas už įstatymo ribų. Tačiau vietoj jo tais pačiais 1932 m. atsirado dar radikalesnė organizacija – Tautos patriotinis judėjimas (*Isänmaallinen Kansanliike*), pamėgdžiojęs italų bei vokiečių fašistinę simboliką ir skelbęs, kad tęs Lapua darbus. Šio judėjimo atstovai, blokuodamiesi su kitomis partijomis, net prasibrovė į parlamentą – per 1933 m. rinkimus gavo jame 14 vietų⁴⁶. Šias vietas gavę deputatai, vilkėdami juodais marškiniais, išsirikiavę įžygiavo į parlamentą. Bet 1934 m. įstatymu buvo uždrausta viešai rodytis su tokiais marškiniais ar uniforma⁴⁷.

Taigi tiek komunistai, tiek dešinieji ekstremistai Suomijoje mažų mažiausiai nė kiek nebuvo silpnesni nei Estijoje, Latvijoje ar Lietuvoje, tačiau su jais Suomija iš esmės dorojosi, ir dorojosi demokratinėmis priemonėmis, nesigriebdama perversmo. Neišmušė jos iš demokratijos vėžių ir krizės padariniai, nors bedarbių skaičius jos metu siekė 100 tūkst.⁴⁸ Tai priklausė gal ne vien nuo išvermingo suomių charakterio, bet ir nuo jų lankstesnės, labiau subalansuotos demokratinės sistemos. Dar 1919 m. priimta ir patvirtinta Suomijos konstitucija suteikė nemažas teises ne tik parlamentui, bet ir prezidentui,

kuris galėjo stabdyti parlamento priimtus įstatymus, paleisti parlamentą, buvo atsakingas už užsienio politiką, vyriausybės paskyrimą ir jos atstatydinimą. Prezidento kadencija Suomijoje buvo dukart ilgesnė negu Latvijoje ar Lietuvoje – šešeri metai. Nepriklausomą Suomijos prezidento statusą sustiprino dar ir tai, kad jį rinko ne parlamentas, o piliečiai, tiesa, netiesiogiai, o išrinkdami 300 rinkikų kolegiją. Tik pirmą Suomijos prezidentą 1919 m. išrinko parlamentas, o vėliau laikytasi konstitucijos.

Nereikėtų manyti, kad demokratija Suomijoje buvo išsaugota be milžiniškų pastangų. Dėl aršios partinės konkurencijos, partinių rietenų čia, kaip ir kitose Baltijos šalyse, ilgą laiką nepavykdavo sudaryti stabilią vyriausybę. 1917–1932 m. pasikeitė 20 Suomijos vyriausybių, bet vėliau jų formavimą ir kontrolę iš parlamento paveržė prezidentas ir jos tapo kur kas stabilesnės. Netrukus susikūrė ilgalaikė „raudonai žalia“, t. y. agrarininkų ir socialdemokratų partijų koalicija⁴⁹. Išlaikydama demokratiją Suomijos visuomenė pasirodė tikrai apdairi. Nors šalis nebuvo labai turtinga, turėjo užsienio skolų, bet jau kūrė „gerovės valstybę“ ir kartu stropiai rūpinosi krašto gynyba, skyrė milžiniškas lėšas statyti Mannerheimo gynybinei linijai, kurioje trūsė ir šimtai savanorių⁵⁰. Tačiau kitos Baltijos šalys Suomijos pavyzdžiu tuomet nesekė nei vidaus, nei užsienio politikoje.

Perversmai ir išorės veiksnys

Kaip yra pažymėjęs A. J. Greimas, gruodžio 17 dienų perversmas Lietuvoje buvo konservatyvių tau-

⁴⁴ Юссила О., Хенттиля С., Невакиви Ю. Политическая история Финляндии 1809–1995. Москва, 1998, с. 161.

⁴⁵ Runeberg C. M. Finlands Historia. Söderström & Co Förlags AB, 1971, p. 252.

⁴⁶ Cieślak T. Zarys historii najnowszej krajów skandynawskich. Warszawa, 1978, s. 286.

⁴⁷ Юссила О., Хенттиля С., Невакиви Ю. Политическая история Финляндии 1809–1995, с. 171–172.

⁴⁸ Zetterberg S. Suomija po 1917 metų, p. 52.

⁴⁹ Šiai koalicijai taip pat priklausė mažiau įtakinga Pažangos partija (*Klinge* M. Suomijos istorijos apžvalga. Vilnius, 1996, p. 105; *Derry* T. K. Skandinavijos istorija. Vilnius, 1995, p. 353–364; Юссила О., Хенттиля С., Невакиви Ю. Политическая история Финляндии 1809–1995, с. 176–179).

⁵⁰ Žilys P. Suomij–Sovietų karas 1939–1940. New York, 1967, p. 21–23 ir kt.

tos sluoksnių reakcija į jaučiamą pavojų tiek socialiniams, tiek nacionaliniams laimėjimams⁵¹. Vertinant išorės veiksnius pirmiausia reikia pasakyti, jog Lietuvoje, aišku, labiausiai jausta Lenkijos grėsmė. Kiek ji skatino perversmą ir kiek jį stabdė, dar reikėtų tirti atskirai. Šiaip ar taip, išorės veiksnys, turint galvoje įtemptą Lietuvos tarptautinę padėtį, buvo labai svarbus. Gali atrodyti, kad tas veiksnys Latvijos ir Estijos beveik neveikė, nes jos neturėjo teritorinių problemų. Vis dėlto ir jose nesaugumo jausmas sustiprėjo Hitleriui atėjus į valdžią Vokietijoje. Baimintasi, kad ji rems ekstremistines, profašistines Baltijos šalių jėgas. A. Kasparavičiaus ir M. Ilmjärvo tyrimai rodo, kad Baltijos valstybių politiniam procesui ypač stiprus buvo SSRS poveikis. Remdamiesi šiandienos duomenimis galėtume pasakyti, kad tas poveikis ryškiausias ir aiškiausias buvo Estijoje. Sovietai iš tikrųjų labai stengėsi, kad valdžioje įsitvirtintų K. Pätšas, kurį jau maždaug nuo trečiojo dešimtmečio vidurio per Estijos ir SSRS prekybos rūmus ir kitais būdais rėmė finansiškai, o nuo 1930 m. iš vienos Sovietų naftos įmonės K. Pätšas gaudavo atlygio du kartus daugiau negu Estijos valstybės vadovas ar parlamento pirmininkas teisėtos algos⁵².

Šis įtakingas Sovietų remiamas Estijos politikas svarbiais klausimais užimdavo jiems palankią poziciją, pavyzdžiui, stabdė muitų unijos su Latvija įgyvendinimą, platino idėją, kad Estijos ekonomika negalės išgyventi be Rusijos žaliavų ir rinkų, padėdavo išstumti iš svarbių postų Estijoje sovietams nepalankius politikus. Taip pasielgta su Baltijos vienybės šalininku Kareliu Robertu Pusta, kuris dar trečiajame dešimtmetyje buvo priverstas trauktis iš užsienio reikalų mi-

nistro pareigų, o po perversmo dar buvo apkalintas ryšiais su vabšų sąjūdžiu⁵³.

Jau gerokai prieš perversmą Sovietai ilgai ragino ir skatino K. Pätšą kuo aktyviau dalyvauti reformuojant konstituciją, kad būtų įvestas prezidento postas ir K. Pätšas galėtų jį užimti. Dėl būdų, kaip tai pasiekti, jie neturėjo principinio nusistatymo. Galėjo tai vykti rinkimų būdu, galėjo ir perversmo – svarbu, kad K. Pätšas įsitvirtintų valdžioje. Jo rėmimu rūpinosi aukščiausi SSRS valdžios organai. Užsienio reikalų liaudies komisariatas dėl to nėrėsi iš kailio, net specialiu laišku kreipėsi į Staliną. K. Pätšo rėmimo programą 1934 m. vasario 19 d. svarstė politbiuras. Kokia parama buvo suteikta?

Pirmiausia 1934 m. pirmajame ketvirtyje Estija gavo naujų papildomų užsakymų savo žemės ūkio ir pramonės produkcijai realizuoti Sovietų Sąjungoje. Kadangi K. Pätšas tuomet buvo Estijos vyriausybės vadovas, papildomos eksporto galimybės turėjo sustiprinti jo galimybes laimėti rinkimus ar kitaip įsitvirtinti valdžioje. Štai duomenys. Pirmoje 1934 m. pusėje Estijos importas iš Sovietų Sąjungos padidėjo 1,5 karto, o jos eksportas į Sovietų Sąjungą – net 2,1 karto. Tokio prekybos kilimo jokia ekonomine logika negalime paaiškinti, juo labiau kad bendra SSRS užsienio prekybos apimtis tuo laikotarpiu smuko 33%⁵⁴. Taip pat reikia turėti galvoje, kad Sovietų valdžia savo rankose laikė užsienio prekybos monopolį.

Be to, Užsienio reikalų liaudies komisariatas inicijavo SSRS archyvuose paiešką slaptų dokumentų, kurie liudytų K. Pätšo nuopelnus Estijai, stiprintų jo, kaip valstybininko, įvaizdį ir kompromituotų jo konkurentus, pirmiausia J. Lai-

⁵¹ Greimas A. J. Min. veik., p. 15.

⁵² Žr. Ilmjärv M. Silent Submission. Formation of Foreign policy of Estonia, Latvia and Lithuania. Period from mid-1920-s to annexation in 1940. Stockholm, 2004, p. 56.

⁵³ Rauch Georg von. Geschichte der baltischen Staaten, S. 146.

⁵⁴ Ilmjärv M. Silent Submission. Formation of Foreign policy of Estonia, Latvia and Lithuania. Period from mid-1920-s to annexation in 1940, p. 99.

donerį⁵⁵. Pastarąjį Sovietai traktavo kaip Anglijai palankios politikos šalininką. Su vabsų lyderiu A. Larka jie užmezgė gana artimus ryšius, bet nei juo, nei tuo labiau spontanišku vabsų sąjūdžiu Maskva nepasitikėjo. Todėl, kai iškilo grėsmė, jog A. Larka laimės rinkimus, Maskva pritarė perversmui. Tiesa, Sovietams labai nepatiko, kad perversmui K. Pātsas pasitelkė jiems nepalankų J. Laidonerį, bet perversmo vadovas sugėbėjo įtikinti juos, kad tai neišvengiama, tenka rinktis vieną iš dviejų blogybių, nes neįmanoma sukiu atsikratyti ir A. Larkos, ir J. Laidonerio.

Kitaip nei K. Pātsas, K. Ulmanis savojo perversmo metu nepalaikė tiesioginio kontakto su Sovietais. Tas pats pasakytina ir apie Lietuvos perversmininkus, nors A. Smetona su A. Volde-
maru, kaip žinoma, apie perversmą su SSRS pasiuntinybės Lietuvoje darbuotojais diskutavo jau nuo 1923 m. Sovietų prašyta, kad jie užtikrintų perversmui palankias tarptautines sąlygas, t. y. kad SSRS sutrukdytų galimam Lenkijos įsikišimui į Lietuvos vidaus reikalus vykstant perversmui ar iš karto po jo. Nors aiškių patikinimų, pažadų ar garantijų nebuvo gauta, tautininkų lyderiai, manau, tikėjosi, jog Sovietai prašomos misijos neatsisakys.

Šiaip ar taip, reikia konstatuoti, kad SSRS buvo išsiskverbusi į visų Baltijos šalių politinį procesą ir ta skvarba, bent jau Estijoje ir Latvijoje, buvo kelių ešelonų. Kaip minėta, SSRS turėjo ryšių ne tik su K. Pātsu, jo agrarine partija, bet ir su A. Larka, su vabsų sąjūdžiu. Latvijoje su Maskva artimiausius ryšius palaikė socialdemokratų, bet ir K. Ulmanio Ūkininkų sąjunga su ja buvo išpainiojusi ne į vieną sandorį⁵⁶. Tad

⁵⁵ 1934 m. sausio 25 d. Užsienio reikalų liaudies komisariato laiškas SSRS pasiuntinybei Taline // Rusijos Federacijos užsienio politikos archyvas, f. 0154, ap. 27, segtuvas. 38, b. 2, l. 5–6.

⁵⁶ *Ilmjärvi M.* Silent Submission. Formation of Foreign policy of Estonia, Latvia and Lithuania. Period from mid-1920-s to annexation in 1940, p. 67–74.

Lietuva, Latvija ir Estija tarpukaryje neturėjo ir net stropiai neieškojo būdų, kaip apsaugoti politinį procesą nuo išorės poveikio ir tas poveikis nepadėjo joms adekvačiai reaguoti į išpuolius prieš demokratiją tiek iš kairės, tiek iš dešinės.

Išvados

Perversmai Lietuvoje, Latvijoje ir Estijoje buvo kariniai politiniai, sukėlę perėjimą nuo demokratinės į autoritarinę valdymo sistemą, bet iš esmės nepakeitę socialinės ekonominės sanklo-
dos ir užsienio politikos. Bendra tris perversmus lengvinusia aplinkybe laikytume neproporcingą įstatymų leidžiamosios valdžios sureikšminimą vykdomosios valdžios nenaudai Baltijos šalyse po Pirmojo pasaulinio karo. Produktiviau tirti valdžios galių pasiskirstymo alternatyvas galėtume pasitelkę suomišką demokratinės sistemos modelio pavyzdį. Tas modelis sudarė sąlygas lanksčiau reaguoti į kraštutinių jėgų keliamus pavojus ar tikrus smūgius demokratijai, taip pat šiek tiek padėjo apsaugoti ją nuo žalojančio išorės jėgų poveikio.

Ar kraštutinių vidaus jėgų pavojai suvaidino lemiamą vaidmenį rengiant perversmus, ar jie tebuvo menami, panaudoti vadžios goduliui pateisinti? – šis klausimas ir toliau stimuliuos naujus tyrimus, bet esame linkę manyti, kad su tais pavojais ir smūgiais visos Baltijos šalys buvo pajėgios susidoroti, neatsisakydamos esminių demokratijos principų. Pritartume Latvijos istorikų konstatavimui, kad politikai Baltijos šalyse pernelyg dažnai pirmiausia žiūrėjo partinių, o ne valstybinių interesų, taip pat tvirtinimui, kad Latvijos socialdemokratų lyderiams ištikimybė marksizmo dogmoms reišė daugiau nei lojalumas savo valstybei.

Pastarojo meto Latvijos istoriografijoje kristalizuojasi trys požiūrio į perversmą akcentai. A. Stranga (anksčiau iš dalies E. Dunsdorfas) ir

kai kurie kiti daugiausia Latvijos universiteto mokslininkai neigia objektyvių perversmo prielaidų pagrįstumą, o pabrėžia K. Ulmanio autoritarinės valdžios siekimą ir socialdemokratų lyderių partinį vištakumą. A. Zunda ragina vertinant perversmą mažiau kritikuoti, daugiau analizuoti. Latvijos istorijos instituto mokslininkai labiau linkę susitelkti tirti objektyvias perversmo prielaidas, net leisdami suprasti, kad perversmas buvęs neišvengiamas. Nei Estijos, nei Lietuvos istoriografijoje tokių krypčių apčiuopti negalėtume – abiejų šalių istoriografijoje vyrauja kritinė perversmo analizė, nors, aišku, dar pasitaiko iš ankstesnės istoriografijos ateinančių perversmo pateisinimų ar neargumentuoto smerkimo.

Perversmų Baltijos šalyse skirtybės pirmiausia susijusios su nevienodų laikotarpių, kuriais jie vyko, aplinkybių skirtumais, mat 1926 ir 1934 m. nebuvo vienodos socialinės ekonominės sąlygos (pasaulinė krizė ir jos padariniai Lat-

vijoje, Estijoje ir tik lokali krizė Lietuvoje) bei tarptautinė padėtis (dešiniųjų radikalų suaktyvėjimas fašistams atėjus į valdžią Vokietijoje ir Stalino diktatūros įsitvirtinimas SSRS). Ryškiausias skirtumas buvo tas, kad 1926 m. perversmas buvo nukreiptas prieš kairiųjų koalicijos vykdomus ir dar rengiamus pertvarkymus, o 1934 m. perversmais lyg siekta užbėgti už akių galimam dešiniųjų ekstremistų atėjimui į valdžią, nors yra duomenų, kad K. Ulmanis perversmo būdu taip pat norėjo pašalinti iš kelio stipriausią Latvijos politinę partiją – socialdemokratų. Skyrėsi ir perversmų technika. Valdžia buvo nuversta tik Lietuvoje, o Latvijoje ir Estijoje valdžioje buvę žmonės dar labiau joje įsitvirtino – turėję dalį demokratinės valdžios užgrobė ją visą ir pavertė autoritarine. Tačiau visose Baltijos šalyse per perversmus buvo sugriauta demokratinė sistema ir jau vien dėl to perversmų pamokos turi išlikti mūsų kultūrinio ir politinio paveldo atmintyje.

COUP (D'ETAT) IN THE BALTIC STATES (1926, 1934): SIMILARITIES AND DIFFERENCES

Zenonas Butkus

Summary

The article compares the political upheaval that took place in Lithuania 80 years ago with those staged in Estonia and Latvia in 1934. Their similarities and differences are discussed and their historiography is compared. All the three were classified as military-political coups that caused transition from democratic to an authoritarian ruling system without changing socio-economic system or foreign policy. The main alleviating circumstance common to the coups in the Baltics was unproportionate domination of legislative power over the executive in the period after the First World War. The alternatives of power distribution are discussed employing the Finnish model of democratic system, according to which the parliamentary power is outweighed by the stronger institution of President. The model enabled to give a more flexible reaction to the danger of extremist trends or serious blows to

democracy, it also contributed to the protection from damaging impact of outward influences which was especially noticeable in Estonia.

The differences in the coups in the Baltic states are connected with the differences of the time and circumstances, as socio-economic conditions were different in 1926 and 1934 (the great Depression and its consequences in Latvia and Estonia, while only a local crisis experienced by Lithuania). The international situation was different as well: growing activity of the right wing radicals after fascists took power in Germany and consolidation of Stalin dictatorship in the USSR. The most significant difference is thought to lie in the fact that 1926 coup was directed against the reforms that were planned or undertaken by the left wing coalition, while 1934 political upheavals attempted to prevent possible takeover by the right wing

extremists, though some data can be found that by means of a coup K.Ulmanis was also interested in removing social democrats – the strongest political party in Latvia from their path to the power. The coups were different in their technique as well. The government was overthrown only in Lithuania, while in Latvia and Estonia those in power consolidated their position even more, i.e. being in possession of a part of the democratic power, seized it all and turned it into authoritarian. However, the democratic systems were destroyed in all the Baltic States, thus, the lessons learnt should stay in our heritage and cultural memory.

Three aspects of the approach to the coup are being developed in recent Latvian historiography. Ai-

vars Stranga (earlier partly Edgars Dunsdorf) and some other researchers mainly from the University of Latvia deny the validity of the objective prerequisites of the upheaval. Meanwhile, Karlis Ulmanis' strive for the authoritarian power and political short-sightedness of the social democrat leaders is being emphasized. Antonij Zunda would like to find more thorough analysis and less criticism in the evaluation of the coup. The scientists from the institute of History of Latvia tend to focus their attention on the analysis of the prerequisites of the coup even admitting that the coup was inevitable. Neither in Estonian nor in Lithuanian historiography the above trends cannot be observed; critical analysis of the coup is prevailing in both.

Īteikta 2006 12 01

Priimta spaudai 2006 12 07